

Urbarz wsi Siemianowice z 1789 roku jako źródło do badań powinności chłopów wobec górnośląskich właścicieli ziemskich

Marcin Wądołowski
Akademia Ignatianum w Krakowie

Wprowadzenie

Na przestrzeni wieków kontakty dawnych właścicieli wsi z podległymi im mieszkańcami były spotkaniami dwóch odrębnych światów, których członkowie wyraźnie różnili się od siebie w zakresie horyzontów myślowych i wyznawanych systemów wartości. Po jednej stronie występowali dziedzice wsi, będący reprezentantami warstwy ziemiańskiej, zajmującej dominującą pozycję w strukturze społecznej, umożliwiającą jej sprawowanie formalnej władzy nad innymi grupami społecznymi. Drugą stanowili przede wszystkim przedstawiciele warstwy chłopskiej, których losy w znacznej mierze zależne były od decyzji ziemiaństwa.

Postrzeganie obu grup najczęściej jest przejawiane i sprowadzane do uproszczonych schematów czy stereotypów¹. W przypadku Górnego Śląska, dodatkowym elementem deformującym obraz ich relacji jest dopisywana im przynależność narodowa – ziemiaństwo kojarzone jest z agresywną niemczyzną, zaś warstwa chłopska z ostoją polskości, co jednak jest sztucznym „uwspółcześnieniem”² dawnych rzeczywistych relacji

■ 1 W. Korzeniowska, *Kulturotwórcze aspekty funkcjonowania ziemiaństwa górnośląskiego (wiek XIX i pierwsza połowa XX)*, Bielsko-Biała 2011, s. 149.

2 K. Zamorski, *Dziwna rzeczywistość. Wprowadzenie do ontologii historii*, Kraków 2008, s. 78–79.

społecznych, gdzie świadomość narodowa nie była jeszcze powszechnie rozwinięta, zwłaszcza wśród niższych sfer społecznych.

Historyczne stosunki ziemiaństwa z podległą jej warstwą chłopską wymagają głębszej refleksji, wolnej od nadinterpretacji, w której dostrzeżona zostanie specyfika obu grup. Spośród zachowanych źródeł pisanych, zagadnienie wzajemnego współżycia najlepiej ilustrują urbarze poszczególnych wsi, które umożliwiają poznanie wykazu powinności ludności chłopskiej wobec określonego dziedzica. Tego typu dokumenty, sporządzone na Górnym Śląsku od XVI wieku, stanowiły prototyp późniejszych XIX-wiecznych ksiąg gruntowych³.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie relacji zachodzących między właścicielami dawnych górnośląskich dworów a podległymi im mieszkańcami wsi z końca XVIII wieku. Problem ten zostanie omówiony na przykładzie dawnej miejscowości Siemianowice, stanowiącej część dzisiejszego miasta Siemianowice Śląskie, dla której zachował się urbarz z 1789 roku. Wybór tego właśnie dokumentu ma charakter subiektywny, jednak jego treść jest uniwersalna i oddaje stosunki panujące na całym wschodnim obszarze Górnego Śląska. Przedruk jego treści, w niemieckojęzycznej wersji oryginału, znalazł się w pierwszej znanej monografii Siemianowic z początku XX wieku, autorstwa Wilhelma Koeniga⁴, a także w drugim tomie późniejszej zbiorczej publikacji górnośląskich urbarzy, opracowanym przez Kazimierza Orzechowskiego i Zygmunta Szkurłatowskiego⁵.

Specyfika górnośląskich urbarzy z końca XIX wieku

Zgodnie ze współczesną definicją słownikową urbarz (łac. *urbarium*) to „spis powinności gruntowych obowiązujących poddanych wobec pana” bądź „powinność zapisana w takim spisie”⁶. Słowo to wywodzi się z języka staroniemieckiego, gdzie funkcjonowało określenie *urbar machen*,

■ 3 Z. Jedynek, *Urbarze górnośląskie i ich znaczenie dla badań regionalnych*, „Archeion” 1997, nr 97, s. 147.

4 W. Koenig, *Chronik von Siemianowitz, Laurahütte, Fannygrube und Georgshütte. Mit Einschluss des Wichtigsten aus der Kulturgeschichte Schlesiens und insbesondere des Oberschlesischen Industriebezirks*, Laurahütte 1902, s. 155–176.

5 *Urbarze śląskie. T. 2. Urbarze śląskie z końca XVIII wieku*, oprac. K. Orzechowski, Z. Szkurłatowski, Wrocław – Warszawa – Kraków 1961, s. 259–269.

6 *Urbarium*, [w:] *Słownik wyrazów obcych. Wydanie nowe*, red. E. Sobol, Warszawa 1996, s. 1148.

oznaczające przystosowanie jakiegoś obszaru (np. lasu bądź bagna) pod uprawę roli⁷.

Urbarze, stosowane jako forma kancelaryjna, sporządzane były już od VI–VII wieku na obszarze dzisiejszych Włoch, Francji oraz na ziemiach niemieckich i stopniowo rozpowszechniły się na terenie całej Europy. Najstarszy znany współcześnie urbarz z ziem śląskich pochodzi z 1518 roku i odnosi się do miejscowości z terenu Śląska Cieszyńskiego. Dokument ten stanowił załącznik do umowy przedślubnej księcia cieszyńskiego Wacława II z Anną Hohenzollern⁸.

Na przestrzeni dziejów urbarze zmieniały swoją formę i specyfikę, z tendencją do coraz większej szczegółowości i bogactwa treści, dzięki czemu stanowią dzisiaj cenne źródła badań nad historią społeczno-gospodarczą terenów, do których się odnoszą. Specyfika górnośląskich tego typu dokumentów z końca XVIII wieku polegała na nadaniu im oficjalnej formy i udziale odgórnych czynników państwowych przy ich sporządzaniu i zatwierdzaniu. Zdaniem Ernsta Klotza górnośląskie urbarze uzyskiwały tym samym charakter ustawy prawnej⁹.

Sporządzanie urbarzy dla wsi z obszaru Śląska w 2. połowie XVIII wieku wynikało z polityki państwowej fryderycjańskich Prus, pod rządami których większość regionu znalazła się w wyniku prusko-austriackiej rywalizacji w tzw. wojnach śląskich¹⁰. W ówczesnym czasie nasiliły się konflikty ziemiaństwa górnośląskiego z tutejszymi chłopami, czego powodem był rosnący ucisk feudalny warstwy chłopskiej oraz przejmowanie ziemi należącej do chłopów i włączanie jej do majątków dworskich¹¹. Państwo pruskie, z królem Fryderykiem II na czele, aby zapobiec dalszemu zubożeniu chłopstwa, przystąpiło do akcji ochrony chłopów, określanej w historiografii jako *Bauernschutz*. Jedną z jej konsekwencji było wydanie królewskiego rozporządzenia z 12 grudnia 1784 roku, które nakazywało

■ 7 Z. Jedynek, *Urbarze...*, s. 147.

8 W. Gojniczek, *Urzędy książęce i ziemskie w ustroju księstwa cieszyńskiego (1477–1653)*, Katowice 2014, s. 152–154.

9 E. Klotz, *Die schlesische Gutsherrschaft des ausgehenden 18. Jahrhunderts. Auf Grund der friederzianischen Urbare und mit besonderer Berücksichtigung der alten Kreise Breslau und Bolkenhain-Landeshut*, Breslau 1932, s. 2–5.

10 M. Gawrecki, *Od podziału Śląska do Wiosny Ludów (1740–1848)*, [w:] *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*, red. J. Bahlcke, D. Gawrecki, R. Kaczmarek, Gliwice 2011, s. 171–172.

11 P. Pampuch, *Zarys historii chłopów górnośląskich*, „Strażnica Zachodnia” 1928, nr 2, s. 270–274.

sporządzenie urbarzy, określających powinności chłopów względem wszystkich właścicieli wsi z terenu Śląska¹².

W celu przeprowadzenia śląskiej akcji urbarialnej władze pruskie powołały dwie Główne Komisje Urbarialne (niem. *Haupt Urbarien Kommissionen*), na czele których stali ministrowie prowincji, utworzono także komisje urbarialne dla każdego ze śląskich powiatów. Poza komisjami prawo do sporządzenia urbarza przysługiwało sądom patrymonialnym, w których zawierano ugodę między dziedzicem wsi a jego poddanyymi. Uprawomocnienie dokumentu wymagało zatwierdzenia przez Główną Komisję Urbarialną. W celu ułatwienia całej procedury i uniformizacji systemu opracowano szczegółowe instrukcje odnośnie formy dokumentu, a także stworzono przejrzysty wzorzec, który stanowił podstawę dla wszystkich śląskich urbarzy¹³.

Z powodu zdominowania składu komisji urbarialnych przez przedstawicieli interesów ziemiaństwa, akcja przebiegała dosyć opornie. Próby reform podejmowane w kolejnych latach nie przynosiły zadowalających rezultatów, w związku z czym, w 1809 roku, podjęto decyzję o likwidacji komisji urbarialnych. W efekcie śląskiej kampanii urbarialnej w latach 1784–1809 zatwierdzono dokumenty dla 1342 wsi, co stanowiło niewiele ponad 26% spośród wszystkich (5016)¹⁴.

Mimo politycznej porażki akcji urbarialnej, pozostawiła ona szereg cennych źródeł historycznych, użytecznych dla badań stosunków ludnościowych na obszarze Śląska. Każdy ze sporządzonych i zatwierdzonych urbarzy wpisywał się w narzucony przez państwo schemat i układ wewnętrzny, który zakładał podział na siedem części, traktujących o różnego typu zobowiązaniach: I. Daniny poddanych w produktach naturalnych i pieniądzech, II. Służba pańszczyźniana na rzecz dworu, III. Obowiązki względem dóbr publicznych wsi, IV. Usługi dworskie poddanych, V. Specjalne obowiązki poddanych, VI. Specjalne prawa dworu, VII. Kompensaty dworu względem poddanych. Spełnienie powyższych wymogów formalnych było koniecznym warunkiem dla uzyskania zatwierdzenia dokumentu i uprawomocnienia go. Dzięki temu, z dzisiejszej perspektywy badawczej, w przejrzysty sposób dokonywać można porównań poszczególnych urbarzy i zawartych w nich zobowiązań.

Siemianowicki urbarz sporządzony został 20 marca 1789 roku na posiedzeniu komisji urbarialnej powiatu bytomskiego. Jego zatwierdzenie

■ 12 Tekst rozporządzenia w reprodukcji opublikowany został w: *Urbarze śląskie...*, jako nienumerowany czterostronicowy załącznik pomiędzy stronami 428–429.

13 K. Orzechowski, Z. Szkurlatowski, *Wstęp...*, s. VIII–IX.

14 E. Klotz, *Die schlesische...*, s. 23–25.

przez Główną Komisję Urbarialną we Wrocławiu nastąpiło 23 kwietnia 1789 roku¹⁵.

Siemianowice – lokalizacja i charakterystyka wsi

Tereny dawnej wsi Siemianowice położone są w przemysłowej części Górnego Śląska i przez wieki stanowiły fragment dawnej ziemi bytomskiej. Na przełomie XVIII i XIX wieku miejscowość sąsiadowała z takimi śląskimi osadami jak: Bańgów, Michałkowice, Bytków i Dąbrówka Mała, a także z Czeladzią, leżącą po drugiej stronie ówczesnej granicy prusko-rosyjskiej. Graniczny charakter wsi przez wieki był źródłem licznych konfliktów pomiędzy mieszkańcami Siemianowic a ludnością Czeladzi, czego echa do dzisiaj wyczuwalne są we wzajemnych relacjach¹⁶.

Fot. 1. Siemianowice na mapie powiatu bytomskiego z połowy XIX wieku

Źródło: Kreis Beuthen. Kreiskarten von Schlesien, herausgegeben nach der von Generalstabs-Offiziren und nach den Generalstabs-Karten [1849–1865] – w zbiorach Śląskiej Biblioteki Cyfrowej

15 W. Koenig, *Chronik...*, s. 173–176.

16 Antagonizmy siemianowicko-czeladzkie wpisują się w spory pomiędzy Ślązami a mieszkańcami Zagłębia Dąbrowskiego; zob. M. Wądołowski, *Jakubowice jako miejsce siemianowicko-czeladzkich sporów granicznych na przestrzeni dziejów*, „Siemianowicki Rocznik Muzealny” 2014, nr 13, s. 257–265.

Początki wsi sięgają czasów średniowiecza. Pierwsza wzmianka źródłowa na temat osady pochodzi z 1273 roku, kiedy pojawia się w dokumentach jako *Sancovice*¹⁷. W późniejszych wiekach nazwa wsi ewoluowała ku Siemianowicom. W miejscowym folklorze narracyjnym funkcjonują różne wersje wyjaśniające jej pochodzenie:

Niektórzy powiadają, że nazwa Siemianowice wywodzi się od siedmiu chat, które tu przed wielu, wielu laty stały, i które zwano Siedminowice. Inni wszelako prawią tak: Byli dawno temu trzej bracia – Siemian, Michał i Maciej. Założyli oni i dali nazwę pochodzącym od nich miejscowościom – Siemianowice, Michałkowice i Maciejkowice. Owi trzej bracia posiadali wspólnie przez siebie założone stawy rybne, zwane dawniej sadzawkami, wykopane na miejscu, w którym dziś leży dzielnica Sadzawka i Fannygruba¹⁸.

Podkreślone w powyższym podaniu hodowlane stawy rybne najprawdopodobniej były przed wiekami jednym z głównych źródeł dochodów mieszkańców. Od swoich początków do momentu sporządzenia urbarza w 1789 roku, Siemianowice były niewielką wsią rycerską o charakterze przede wszystkim rolniczym¹⁹. Intensywny rozwój przemysłu na tym obszarze nastąpił dopiero w XIX wieku. W momencie krytycznym sporządzenia analizowanego urbarza, Siemianowice zajmowały 7,8 km², posiadały folwark i liczyły 258 mieszkańców²⁰.

Na przestrzeni dziejów Siemianowice jako wieś rycerska, a zatem należąca do prywatnych przedstawicieli stanu szlacheckiego, kilkakrotnie zmieniała swoich właścicieli. Wśród średniowiecznych posiadaczy osady wymienić można rodzinę Siemianowskich, którzy najprawdopodobniej przyjęli nazwisko od nazwy miejscowości²¹. Na przestrzeni XVI wieku wieś stała się własnością rodziny Mieroszewskich, co trwało aż do 1692 roku, kiedy Siemianowice kupiła wywodząca się z Czech rodzina Hunter von Grandon. Nowi właściciele dość szybko, bo już w 1718 roku, odsprzedali miejscowość i okoliczne tereny na rzecz hrabiny Marii Teresy z rodu

■ 17 Takie ustalenia podaje Zdzisław Janeczek, autor najnowszej monografii terenów Siemianowic Śląskich: Z. Janeczek, *Od Sancovic do Siemianowic. Szkice z dziejów miasta i okolic*, Katowice 1993, s. 17.

18 A. Halor, *Opowieści miasta z rybakiem w herbie*, Siemianowice Śląskie 1997, s. 17.

19 K. Sarna, *Z najdawniejszej historii*, [w:] *Siemianowice. Zarys rozwoju miasta*, red. H. Rechowicz, Katowice 1969, s. 26–27.

20 K. Orzechowski, Z. Szkułatowski, *Wstęp*, [w:] *Urbarze śląskie...*, s. XVI.

21 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. 10, red. B. Chlebowski, W. Walewski, F. Sulimierski, Warszawa 1889, s. 540.

Henckel von Donnersmarck. W latach 1720–1730 wybudowano w Siemianowicach zespół pałacowo-parkowy, który przebudowywano w kolejnych latach²². W rękach Donnersmarcków osada pozostawała aż do XX wieku, pełniąc przy tym rolę jednej z głównych siedzib bytomsko-siemianowickiej gałęzi rodziny.

W 1789 roku, w momencie sporządzania miejscowego urbarza, Siemianowice były jedną z 15 wsi, należących w powiecie bytomskim do hrabiego Łazarza III Henckel von Donnersmarcka. Łączna powierzchnia jego dóbr liczyła wówczas 101 km², które zamieszkiwało 2685 osób²³. Analiza relacji właścicieli siemianowickiego dworu z mieszkańcami wsi stanowi zatem przykład, który odnieść można również do innych miejscowości z tego obszaru.

Dwór Donnersmarcków a wieś Siemianowice w świetle urbarza

Ludność chłopska Siemianowic w 1789 roku

W momencie spisywania urbarza struktura społeczna Siemianowic oparta była o system feudalny, kształtujący się od kilku stuleci. Zgodnie z jego założeniami poddaństwo siemianowickich chłopów względem dworu objawiało się na trzech płaszczyznach: osobistej, gruntowej oraz sądowniczej. Osobista zależność polegała przede wszystkim na ograniczeniu możliwości swobodnego przemieszczania się – chłopci, bez pozwolenia dziedzica, nie mogli opuścić wsi, do której byli przypisani. Poddaństwo gruntowe przejawiało się ograniczeniem możliwości posiadania przez chłopów ziemi na własność. Wreszcie uzależnienie w wymiarze sądowniczym podporządkowywało wszystkich mieszkańców Siemianowic sądownictwu i władzy policyjnej dziedzica wsi²⁴.

Zgodnie z założeniami systemu feudalnego siemianowiccy chłopci byli jedynie użytkownikami ziemi należącej do Łazarza III Henckel von Donnersmarcka, co zobowiązywało ich do pracy pańszczyźnianej na rzecz

■ 22 Z. Janeczek, *Od Sancovic...*, s. 22–45; J. Pilch, *Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska*, Warszawa 2008, s. 366.

23 K. Orzechowski, Z. Szkurlatowski, *Wstęp...*, s. XVI.

24 P. Pampuch, *Usamowolnienie i uwłaszczenie polskich chłopów górnośląskich (1807–1865)*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku” 1929, t. 1, s. 37–38; S. Inglot, *Okres folwarczno-pańszczyźniany (1527–1763)*, [w:] *Historia chłopów śląskich*, red. S. Inglot, Warszawa 1979, s. 133–136.

dworu, a także szeregu świadczeń i danin. Wysokość i rodzaj zobowiązań zależny był od sytuacji majątkowej danego chłopca. Warstwa chłopska nie prezentowała się jednolicie i zależnie od statusu dzieliła się na kilka kategorii, co było powszechnie występującą strukturą. Siemianowicki urbarz, obok podziału na kategorie, wymienia każdego z gospodarzy chłopskich z imienia i nazwiska, dzięki czemu dokument stanowi również cenne źródło do badań genealogicznych. Zgodnie z zapisem w urbarzu, w Siemianowicach w 1789 roku znajdowało się:

1) osiem gospodarstw kmiecych (niem. *Ganze Ackerbauer*), na których rozporządzali: Thomeck Kollodziej, Lorenz Labriga, Woiteck Wannoth, Franz Gawoll, Mathus Gawlick, Stais Schewiola, Stais Matoga, Andres Korfanti;

2) dwa gospodarstwa półkmiece (niem. *Halbe Ackerbauer*), na których rozporządzali: Franz Fiol i Franz Firock;

3) osiem gospodarstw węglarzy (niem. *Kohlführer*)²⁵, na których rozporządzali: Maczeck Labriga, Ignatz Kamusella, Valentin Radosik, Felix Bialas, Simon Wiglinda, Lorenz Pluszick, Maczeck Grudczick, Sobeck Stellmach;

4) pięć gospodarstw zagrodniczych (niem. *Ganze Gärtner*), na których rozporządzali: Blaseck Niejodeck, Anton Niewidock, Paul Kraniseck, Philip Grubeck, Ventzel Polock;

5) cztery gospodarstwa półzagrodnicze (niem. *Halbe Gärtner*), na których rozporządzali: Woiteck Duda, Nicolai Wiczislick, Stais Niejodeck, Jacob Kroll;

6) jedno gospodarstwo chałupnicze (niem. *Häusler*), na którym rozporządzał Isedor Kotula;

7) jedno gospodarstwo karczmarzkie, na którym rozporządzał Heinrich Schmolcke²⁶.

W urbarzu z imienia i nazwiska wymieniono jedynie męskich przedstawicieli chłopstwa – głowy rodzin, które prowadziły siemianowickie gospodarstwa. Część wymienionych w dokumencie nazwisk do dzisiaj

■ 25 Pojawienie się kategorii węglarzy, którzy oprócz tradycyjnej pańszczyzny, zobligowani byli do dowozu węgla do fryszarki, funkcjonującej na terenie sąsiedniej wsi Przełajka, związane jest z rozwojem siemianowickiego górnictwa węglowego, rozwijającego się na tym obszarze od końca XVIII wieku: Z. Janeczek, *Od Sancovic...*, s. 51–52.

26 *Urbarze śląskie...*, s. 259–260.

występuje na terenie Siemianowic, co świadczy o ciągłości istnienia miejscowych chłopskich rodów²⁷.

Tekst urbarza zawiera również informację o 15 tzw. komornikach, zamieszkujących wieś, a niewymienionych z nazwiska z racji braku własnego gospodarstwa. Do grupy tej zaliczano wycuźników²⁸, wdowy, sieroty oraz ludzi, którzy zamieszkiwali kątęm w gospodarstwach chłopskich i trudnili się dorywczą pracą²⁹.

Wzajemne zobowiązania i prawa

Relacja właścicieli dworu z siemianowickim chłopstwem miała charakter interakcji, w której patrymonialną pozycję zajmował właściciel wsi – Łazarz III Henckel von Donnersmarck. Każdą z kategorii ludności chłopskiej cechowały odrębne rozmiary powinności względem dworu, co zależne było przede wszystkim od uposażenia gruntowego. Kmiecie, półkmiecie oraz węglarze, z racji dysponowania większym majątkiem, zobowiązani byli do odrabiania pańszczyzny z własnym sprzężajem. Z kolei zagrodnicy, chałupnicy i komornicy odpracowywali pańszczyznę pieszą³⁰.

W zakresie opłat pieniężnych i danin w naturze wysokość świadczeń kształtowała się rozmaicie. Do najwyższych zobowiązani byli chałupnik Isedor Kotulla oraz karczmarz Heinrich Schmolcke. Płacili oni po 6 florenów bądź 4 talary pruskie. Wynikało to z faktu, iż zamieniano im pracę pańszczyźnianą na czynsz, co określano jako „odkup robocizn”³¹. Pozostali chłopcy byli wolni od stałych opłat pieniężnych, jednak zamiast tego ciążył na nich przymus dostarczania na rzecz dworu określonej ilości przędzy, zboża, drobiu i jaj, bądź w przypadku, gdy nie byli w stanie ich dostarczyć, wykupywali te świadczenia pieniężnie.

■ 27 Spośród nazwisk wymienionych w urbarzu najbardziej znanym współcześnie jest ród Korfantych – najprawdopodobniej przodkowie wybitnego śląskiego polityka, Wojciecha Korfanteo (1873–1939), urodzonego na terenie dzisiejszych Siemianowic Śląskich, w przysiółku Sadzawka: zob. J. F. Lewandowski, *Wojciech Korfanty*, Chorzów 2009, s. 9–11.

28 Tzw. wymowa lub wycug było to dożywocie, przysługujące starym rodzicom po przekazaniu gospodarstwa synowi: K. Orzechowski, *Chłopskie posiadanie ziemi na Górnym Śląsku u schyłku epoki feudalnej (posiadanie lassyckie)*. Studium historyczno-prawne, Opole 1959, s. 110.

29 S. Michalkiewicz, L. Wiatrowski, *Historia chłopów śląskich w latach 1763–1918. Okres kształtowania się kapitalizmu*, [w:] *Historia chłopów...*, s. 213.

30 Pańszczyzna z własnym sprzężajem oznaczała konieczność pracy chłopów z własnymi zaprzężonymi końmi bądź wołami, zaś pańszczyzna piesza odpracowywana była własnymi siłami, bez pomocy zwierząt: S. Ingot, *Okres...*, s. 155–156.

31 Z. Janeczek, *Od Sancovic...*, s. 51.

Wysokość i rodzaj pańszczyzny również warunkowane były przynależnością do poszczególnych grup chłopstwa. Urbarz bardzo szczegółowo określał zobowiązania każdej z kategorii ludności, wyznaczając nawet takie detale jak chociażby przerwy na posiłki. Ogólny zakres obowiązków kształtował się następująco:

- 1) kmiecie: pańszczyzna z własnym sprzężajem – 5 dni w tygodniu, od 8 rana do zachodu słońca,
- 2) węglarze: pańszczyzna z własnym sprzężajem – 3 dni w tygodniu lub pańszczyzna piesza – 4 dni w tygodniu, a do tego dostarczanie węgla do fryszerki, funkcjonującej w pobliskiej wsi Przełajka,
- 3) zagrodnicy: pańszczyzna piesza z sierpem lub kosą – 4 dni w tygodniu (całkowici zagrodnicy) lub 2 dni w tygodniu (półzagrodnicy),
- 4) chałupnicy: 10 dni w roku w trakcie żniw,
- 5) komornicy: pańszczyzna piesza – 1 dzień w tygodniu,
- 6) karczmarz: 3 dni w roku³².

Wszyscy chłopci mieli ponadto obowiązek dbania o publiczne zabudowania wsi – musieli uczestniczyć w budowie i naprawie takich obiektów jak: budynki dworskie, drogi, mosty, groble oraz tamy. Oprócz tego byli zobligowani do oddawania swoich dzieci na trzyletnią służbę we dworze – urbarz określał szczegółowe wynagrodzenia i deputaty, które przysługiwały oddanym na służbę potomkom chłopskim³³.

Do innych obowiązków chłopów względem dworu należało strzyżenie dworskich owiec dwa razy do roku, a także opłacanie tzw. *laudemium*, czyli daniny pieniężnej pobieranej przez dwór w przypadku sprzedaży bądź przekazania spadkobiercom zagród chłopskich, która wynosiła 10% majątku chłopca³⁴. Dwór miał ponadto prawo do pierwokupu chłopskiego zboża, a także otrzymywał 10% miodu zebranego w chłopskich pasiekach³⁵.

W zamian za wywiązywanie się z powinności feudalnych względem dworu, siemianowiccy chłopci uzyskiwali prawo do wypasu swojego bydła w dworskich lasach, a także mogli bezpłatnie pozyskać z tychże lasów określoną ilość gałęzi na opał oraz podściółki³⁶. Dwór zapewniał ponadto chłopom pomoc w przypadku klęsk żywiołowych, takich jak chociażby pożary oraz umożliwiał im wyrąb drzew z dworskiego lasu na potrzeby budowy domów bądź uli³⁷.

■ 32 *Urbarze śląskie...*, s. 261–267.

33 *Ibidem*, s. 267–268.

34 S. Michalkiewicz, L. Wiatrowski, *Historia chłopów...*, s. 215.

35 *Urbarze śląskie...*, s. 268–269; Z. Janeczek, *Od Sancovic...*, s. 52.

36 *Urbarze śląskie...*, s. 269.

37 S. Śreniowski, *Historia ustroju Śląska*, Katowice – Wrocław 1948, s. 227.

Kulturotwórcza rola dworu

Relacje siemianowickich dziedziców z mieszkańcami wsi nie ograniczały się jedynie do ścisłych zapisów w urbarzu. Część interakcji nie wynikała wprost z tekstu dokumentu, jednak można je wydedukować na jego podstawie. Do tego typu zagadnień należy przede wszystkim kulturotwórcze oddziaływanie dworu na mieszkańców wsi.

Jednym z podstawowych obszarów wpływu kulturowego na warstwę chłopską było przyjmowanie chłopskich dzieci na służbę dworską, co stanowiło obligatoryjne zobowiązanie chłopów, zapisane w urbarzu. Nie sposób zrozumieć tego fenomenu przyjmując dzisiejszą perspektywę i współcześnie rozumiane prawa dziecka. Jednak biorąc pod uwagę specyfikę historyczną końca XIX wieku, ludność wiejska zyskiwała dzięki temu możliwość obcowania z wyższą kulturą, z której mogła czerpać wzorce. Jak podkreśla Wiesława Korzeniowska:

Wzorce szlacheckie i ziemiańskie przejmowane były przez inne warstwy społeczne od dawna, gdyż przykład pański zawsze imponował, zwłaszcza, gdy spotykano się z nim na co dzień i w najbliższym sąsiedztwie. Często więc dwór stanowił swego rodzaju wyrocznię w sprawach ubioru przenoszonych na wieś przez służbę dworską, a także samych ziemian³⁸.

Praca pańszczyźniana w folwarku dworskim, obok faktu, iż była czasochłonna i wyczerpująca, dawała okazję do zapoznania się najnowszymi nowinkami technologicznymi w zakresie uprawy roślin i hodowli zwierząt. Siemianowiccy Henckel von Donnersmarckowie byli znani ze sprawnego gospodarowania swoimi majątkami, zgodnie z najnowszymi europejskimi trendami³⁹. Miejscowi chłopci, czerpiąc przykład z dworu, starali się unowocześniać swoje gospodarstwa.

Zakończenie

Relacja siemianowickiego dworu Henckel von Donnersmacków z mieszkańcami wsi w 1789 roku wynikała z ówczesnych realiów polityczno-społecznych. Obowiązujący powszechnie na Górnym Śląsku system

■ 38 W. Korzeniowska, *Kulturotwórcze aspekty...*, s. 122.

39 Z. Janeczek, *Od Sancovic...*, s. 56.

feudalny w analizowanym okresie osiągnął apogeum w zakresie wyzysku warstwy chłopskiej przez ziemiaństwo. Ród Henckel von Donnersmarcków nie był pod tym względem wyjątkiem – wpisywał się w ogólne tendencje, starając się przy tym poszerzać własne wpływy i majątek, co niejednokrotnie odbywało się kosztem interesów podległego im chłopstwa.

W historycznych badaniach stosunków chłopów z właścicielami ziemskimi nader łatwo o nadinterpretacje i uproszczenia. Rzeczywista relacja dworu z mieszkańcami Siemianowic była wielopłaszczyznowa. Nie można zapominać, iż górnośląskie ziemiaństwo przez stulecia decydowało o rozwoju całego regionu – to dwory stanowiły centra kulturowe, oświatowe i światopoglądowe, z których reszta ludności czerpała wzorce⁴⁰.

Siemianowicki urbarz z 1789 roku ukazuje wieś stojącą u progu nadchodzącej industrializacji i idącej za nią urbanizacji. Kolejne lata potwierdziły dominującą pozycję siemianowickiej gałęzi rodu Henckel von Donnersmarck względem podległych im mieszkańców. Pod skrzydłami tej rodziny, na przestrzeni XIX wieku, Siemianowice przekształciły się z niewielkiej rolniczej wsi w prężny ośrodek industrialny, zaś miejscowa ludność w większości przekwalifikowała się z rolnictwa na pracę w przemyśle.

Summary

The Urbarium of the Village of Siemianowice of 1789 as a Source for Research on the Peasants' Duties to the Upper Silesian Landowners

The article is a reflection on social relations between the owners of the old manors in the Upper Silesia region and their subordinate population. The problem has been discussed on the example of the village Siemianowice. The basis for the analysis was the urbarium of the village, which was written down in 1789. Analyzing the text of the document the article's author managed to outline the structure of peasantry in Siemianowice, culture-forming role of the mansion and mutual obligations and rights of landowners and their subordinate population, which were based on the feudal system. The text is supplemented by a presentation of characteristics of Siemianowice and specifics of the Upper Silesian urbariums originating from the analyzed period.